

PRACOVNÝ TÁBOR V NOVÁKOCH V DIELE ANTONA BALÁŽA

Monika ADAMICKÁ

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Fakulta stredoeurópskych štúdií
Ústav stredoeurópskych jazykov a kultúr
Dražovská 4
949 01 Nitra
Slovak Republic
madamicka@ukf.sk
ORCID: 0000-0002-4932-9603
WoS Researcher ID: AAY-7623-2020

ADAMICKÁ, Monika. Labour Camp in Nováky in the Work of Anton Baláž. In *Studia Historica Nitriensia*, 2024, vol. 28, no. 2, p. 522-544, ISSN 1338-7219, DOI: 10.17846/SHN.2024.28.2.522-544.

In the Slovak understanding, the existence of labour camps in Slovakia is explicitly connected with totalitarian regimes, especially with the period of the Slovak state during the Second World War in connection with the internment of the Jewish minority. The largest of them were in Sered', Vyhne and Nováky. While the camps in Vyhne and Sered' operated only during the Second World War, the camp in Nováky continued its activities also in the post-war period. We currently distinguish three stages of forced labour in Slovakia. While the concentration camp in Auschwitz became the subject of many literary and film depictions in the Czechoslovak environment, the camps in Slovakia are depicted in literature only marginally or almost not at all. Only the camp in Nováky received more attention because of its post-war functioning. This study is the result of the analysis of works (fiction and non-fiction) of Slovak provenance, in which the authors discuss the subject of the labour camps in Slovak environment.

Keywords: Labour Camps; Nováky; totalitarian Regimes; Slovak Literature; Anton Baláž;

Kľúčové slová: pracovné tábory; Nováky; totalitné režimy; slovenská literatúra; Anton Baláž;

Existencia pracovných táborov na Slovensku je explicitne spojená s totalitnými režimami, totalitným uplatňovaním moci, pretože charakteristickou črtou „pre každý totalitný režim je jeho snaha potlačiť akúkoľvek podobu skutočnej alebo zdanlivej opozície. Jednou z najrozšírenejších foriem perzekúcie sa pritom stáva systém koncentračných táborov.“¹ V slovenskom všeobecnom ponímaní sa

¹ BAKA, Igor. Židovský pracovný tábor v Novákoch 1941 – 1944. Bratislava 2001, s. 15.

pracovné tábory spájajú najmä s obdobím slovenského štátu počas druhej svetovej vojny v súvislosti s internáciou židovskej menšiny, keď slúžili ako pracovné a zberné tábory, z ktorých boli Židia deportovaní do nemeckých koncentračných táborov. Vylúčenie Židov z verejného života a ich deportácie z územia Slovenska možno z historického a imagologického hľadiska považovať za vyvrcholenie antisemitských postojov spoločnosti voči Židom. Východiskové body pre formovanie xenofóbnych myšlienok boli založené najmä na politických, ekonomických a náboženských podmienkach danej krajiny.

Pracovné tábory však vznikali na Slovensku aj v povojnovom období, resp. niektoré tábory zriadené počas druhej svetovej vojny pokračovali kontinuálne, hoci s menšími prestávkami, vo svojej existencii až do roku 1953. Vladimír Varinský rozlišuje tri etapy nútených prác na Slovensku:²

1. obdobie prvej Slovenskej republiky (presnejšie roky 1941 – 1944);
2. roky 1945 – 1948 (toto obdobie označuje aj pojmom demokratické intermezzo obklopené dvoma totalitami, ale práve dôkaz fungovania pracovných táborov neguje dojem demokratického zriadenia);
3. obdobie od jesene 1948 do mája 1953.

„Jedným z najúčinnějších perzekučných a represívnych opatrení mocensko-represívneho aparátu autoritárskeho režimu v rokoch 1939 – 1945 bolo internovanie určitých pre spoločnosť nežiaducich skupín osôb a ich izolovanie od ostatnej spoločnosti.“³ V tomto období boli na Slovensku zriadené dva typy zariadení: koncentračné tábory internačného charakteru pre politických väzňov (napr. Zaisťovací tábor v Ilave) a koncentračné tábory pracovného charakteru pre asociálne živly a rasovo prenasledovaných občanov (pracovné útvary pre asociálov, židovské pracovné tábory a židovské pracovné strediská), pričom oba typy zariadení slúžili k internovaniu domácich, z pohľadu režimu nespoľahlivých ľudí. Pre režim boli dôležité „ekonomické faktory. A to najmä v prípade tzv. asociálov, ktorých využíval ako lacnú pracovnú silu pre potreby štátneho hospodárstva.“⁴ V prípade židovstva však dominoval iný aspekt – snaha o izoláciu židovskej rasy ako najväčšieho nepriateľa slovenského národa.

O zriadení útvarov pre asociálov sa premýšľalo už krátko po vyhlásení autonómie Slovenska na základe vládneho nariadenia č. 223/1938 Sb. z. a n. z 11. októbra 1938 o pracovných útvaroch, ktoré mali slúžiť predovšetkým pre nezamestnaných. Vyhláškou Ministerstva vnútra č. 137/1941 Úr. n. z 2. apríla 1941 boli oficiálne legislatívne zriadené pracovné strediská pre práceschopných Židov vyradených z hospodárskeho života⁵ a pracovné útvary určené pre asociálnych mužov, pričom medzi nimi prevažovali najmä muži „cigánskeho“ pôvodu.⁶

² VARINSKÝ, Vladimír. Komparácia nútených prác na Slovensku v rokoch 1941 – 1953. In KISS, László – NAGY, Imrich (eds.). Acta Acad. Paed. Agriensis, Sectio Historiae. Eger 2009, s. 220.

³ TOKÁROVÁ, Zuzana. Slovenský štát. Režim medzi teóriou a politickou praxou. Košice 2016, s. 83.

⁴ BAKA, Židovský pracovný tábor v Novákoch 1941 – 1944, s. 16.

⁵ DANKO, Marek. Internačné zariadenia v Slovenskej republike (1939 – 1945) so zreteľom na pracovné útvary. In Človek a spoločnosť, 2010, roč. 13, č. 1, s. 29.

⁶ TOKÁROVÁ, Slovenský štát. Režim medzi teóriou a politickou praxou, s. 85.

„Cigáni“ tvorili približne polovicu zaradencov takýchto útvarov a okrem nich boli do nich zaradené aj osoby, ktoré narušovali verejný poriadok, verejnú bezpečnosť, pokoj a mravnosť, prípadne osoby „vzbudzujúce odpor človeka mravného, vzdelaného a zdravého.“⁷ Kým prvé pracovné útvary zriadené v roku 1941 boli určené najmä pre „árijských“ asociálov (hoci zoznamy dokladujú aj prítomnosť „Cigánov“⁸) a mali len dočasný charakter, v roku 1942 zriadilo ministerstvo vnútra pracovné útvary s trvalou pôsobnosťou. Okrem vyššie spomenutých osôb sa ich zaradencami stali aj ľudia, ktorí opustili bez dovolenia prácu v podnikoch, ktoré boli dôležité pre obranu štátu, osoby, ktoré rozviazali bez dovolenia pracovný pomer v Nemeckej ríši či v Protektoráte, ako aj nezamestnané osoby, ktoré odmietli prácu ponúknutú úradom práce.⁹

Pracovné internačné zariadenia pre Židov vznikali ako súčasť riešenia židovskej otázky na Slovensku s cieľom ich izolácie a využitia na nútenú prácu. Prvé však vznikali už počas autonómie Slovenska v slovensko-maďarskej pohraničnej oblasti (v obciach Veľký Kýr pri Nitre a Miloslavov pri Bratislave¹⁰) pre židovských zaradencov bez československého štátneho občianstva, ale pre neúspech zakrátko zanikli. V rokoch 1942 – 1944 existovalo na území Slovenska niekoľko táborov pre Židov (napr. v Ilave, na Kysuckej ceste v Žiline, v Kostolnej pri Trenčíne, v Nitre, v Devínskej Novej Vsi a iné), ale hlavná pozornosť sa sústreďovala na tábory v Seredi, v Novákoch a vo Vyhniach.

Spoločným znakom všetkých troch etáp nútených prác na Slovensku je snaha o prevýchovu nekonformných, asociálnych osôb prácou. Idea využiť tieto vrstvy spoločnosti na nútené práce bola v rokoch 1945 – 1948 zdôvodnená potrebou rekonštruovania vojnou zničeného hospodárstva, ale motívom bola aj snaha o očistu spoločnosti spojená s „pocitom odplaty za vojnou spôsobené krivdy“, a preto sa stala „osudným občanom nemeckej a maďarskej národnosti.“¹¹

Zákonom č. 247/1948 boli po roku 1948 zriadené Tábory nútených prác, ktorých základom sa rovnako stala idea prevýchovy prácou s cieľom minimalizovať asociálov. Ich zaradencami sa podľa § 2 stali:

- a) osoby staršie ako 18 rokov do dovŕšenia 60 rokov, ktoré sú telesne a duševne spôsobilé na prácu, ale práci sa vyhýbajú alebo ohrozujú výstavbu ľudovodemokratického zriadenia;
- b) osoby, ktoré sú právoplatne odsúdené pre hospodárske delikty (napr. čierny obchod a pod.).

Ak by sme tento zákon porovnali s Nariadením vlády Slovenskej republiky č. 153/1941 zo dňa 4. júla 1941 o pracovnej povinnosti Židov, je tam jeden nepatrný rozdiel. Vekové ohraničenie zaradencov je totožné v oboch prípadoch.

⁷ JANAS, Karol. Organizačná štruktúra pracovných útvarov v rokoch 1941 – 1944. In SOKOLOVIČ, Peter (ed.). Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VII. Bratislava 2008, s. 330.

⁸ NEČAS, Ctibor. Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945. Brno 1994, s. 110.

⁹ JANAS, Organizačná štruktúra pracovných útvarov v rokoch 1941 – 1944, s. 333-334.

¹⁰ BAKA, Židovský pracovný tábor v Novákoch 1941 – 1944, s. 17.

¹¹ ROTH, Pavol. Zberné, internačné a pracovné tábory a tábory nútených prác na Slovensku a v Čechách. In Pracovný tábor v Novákoch 1945 – 1948 (časť združeného inventára). Levoča 1998, s. 2.

Na základe § 2 Nariadenia č. 153/1941 sa však nútenými prácami „nezakladá pracovný (služobný) pomer a osoby ich vykonávajúce nepodliehajú verejnoprávnemu poisteniu“. Na rozdiel od uvedeného § 7 Zákona č. 247/1948 stanovuje, že zaradenci dostanú „za práci plat podľa pracovného výkonu“ a „podliehajú národnému pojišteniu“, hoci „nemajú nároku na požitky, ktoré by jim jinak príslušely alebo by boli poskytované z dôvodu pracovného (služebného) pomeru alebo se zreteľom k nemu.“

Postupne sa však upúšťalo od výchovných zámerov a pozornosť sa presunula na ich hospodársky prínos. Po zistení, že táto forma prevýchovy je neefektívna, rozhodnutím povereníka vnútra Daniela Okáliho z 5. marca 1949 došlo k plošnému prepúšťaniu internovaných osôb.¹²

Novácky tábor

„V druhej polovici augusta 1941 minister vnútra A. Mach spolu so svojimi spolupracovníkmi precestoval všetky kraje Slovenska, aby vyhľadal najvhodnejšie miesta na koncentráciu Židov.“¹³ V Novákoch sa počas prvej etapy nútených prác na Slovensku nachádzal najväčší pracovný tábor. Bol zriadený na území bývalých vojenských barakov a pozostával z troch niekoľkohektárových objektov. V tomto období v ňom boli internované dve skupiny osôb – Židia určení na deportácie do nemeckých koncentračných táborov a Židia určení na prácu spolu s rodinnými príslušníkmi. Celá akcia deportácie Židov niesla názov „sústredenie a preprava židov zaradených do práce“¹⁴ na základe nariadenia č. 198/1941 Sl. z. (§ 22). Druhý, tzv. pracovný tábor bol tvorený židovskými robotníkmi, ktorí aj po začatí transportov v marci 1942 pokračovali v prácach na budovaní tábora.

Popri inej činnosti sa novácky tábor zameriaval predovšetkým na krajčírsku výrobu. Hlavným výrobným odvetvím bola produkcia pánskej, dámskej aj detskej konfekcie, ale najmä šitie uniforiem. Strojové vybavenie pochádzalo z likvidovaných židovských podnikov. Zvláštnosťou slovenských židovských pracovných táborov bola existencia detských jasli, opatrovní a obecných škôl.

Už koncom roka 1941 sa v tábore začalo postupne formovať ilegálne hnutie väzňov, ktorí „nechceli, ale ani nemohli, pasívne čakať na svoj osud.“¹⁵ Skupina robotníkov nadviazala kontakty s ilegálnou komunistickou stranou v Novákoch s cieľom vytvorenia ilegálnej komunistickej organizácie, ktorej úlohou bolo prepašovať do tábora zbrane a organizovať tajné vojenské výcviky. Tábor v Novákoch zanikol v roku 1944 po vyhlásení Slovenského národného povstania. „Partizánske formácie, ktoré obsadili okolie, vyzvali komisára Gabčana, aby tábor rozpustil.“¹⁶ Niektorí internanti vytvorili partizánsku jednotku, ktorej veliteľom sa stal poručík v zálohe I. Müller. Hoci z Novák sa po potlačení povstania nedeportovalo, väčšina Židov bola sústredená v seredskom tábore, kde boli 30. septembra 1944 obnovené deportácie do Osvienčimu, neskôr do táborov na území Tretej ríše.

¹² VARINSKÝ, Vladimír. Komparácia nútených prác na Slovensku v rokoch 1941 – 1953, s. 226.

¹³ BAKA, Židovský pracovný tábor v Novákoch 1941 – 1944, s. 36.

¹⁴ BAKA, Židovský pracovný tábor v Novákoch 1941 – 1944, s. 40.

¹⁵ BAKA, Židovský pracovný tábor v Novákoch 1941 – 1944, s. 64.

¹⁶ BAKA, Židovský pracovný tábor v Novákoch 1941 – 1944, s. 63.

„Viacerí bývalí príslušníci tábora v Novákoch, vrátane detí, našli smrť v hromadných hrobách v Kremničke a vo vápenke v Nemeckej.“¹⁷

Počas druhej etapy nútených prác v povojnovom období slúžili Nováky ako sústreďovací tábor pre občanov nemeckej národnosti pred ich odsunom z územia Slovenska. Zriadený bol 1. júna 1945 a od 1. decembra toho istého roku vznikol pri ňom na základe nariadenia SNR č. 105/1945 o zriaďovaní pracovných táborov a rozbehnutí ľudového súdnictva zmiešaný tábor pre asociálne živly, ktorý fungoval do 6. marca 1948.

Tábor v Novákoch bol po februárovom prevrate obnovený 1. septembra 1948. Po prijatí Zákona č. 247/1948 Sb. existovalo na Slovensku päť pracovných táborov, z ktorých tri boli premenované na tábory nútených prác: Nováky, Ilava a Ústie nad Oravou. „Osobitné miesto medzi táborami na Slovensku mal pracovný tábor v Novákoch.“¹⁸ Dôvodom bola nielen jeho dlhá história, ale aj kapacita, vďaka čomu sa stal zberným táborom aj pre zaraďencov zo zlikvidovaných táborov. Tábor bol určený najmä pre politických väzňov (politických rozvrátnikov a zbehov z iných táborov), ktorí boli nasadzovaní na najťažšie práce v bani. V tomto období sa tu však okrem mužov nachádzali aj ženy, najmä prostitútky z bratislavskej Vydrice, ktoré sa sem dostali po razii z decembra 1948.¹⁹ Vzhľadom na to, že tu boli internované aj prostitútky, bola tu zriadená aj finančne nákladná venerická nemocnica na liečenie pohlavných chorôb. TNP v Novákoch bol zrušený v septembri 1951.

Budovy bývalého pracovného tábora časom chátrali a postupne boli rozobraté. Až 26. septembra 2017 bol medzi obcami Koš a bývalou obcou Laskár, na mieste, kde kedysi tábor stál, odhalený pamätník židovským obetiam. Osadenie pamätníka iniciovalo Gymnázium Vavrinca Benedikta Nedožerského v Prievidzi a na realizácii sa spolupodieľali aj občianske združenie Spolu sme Prievidza a nadácia Bane pre zdravie, vzdelanie, kultúru a šport regiónu. Pamätník odhalili dve preživšie šoa Ružena Becková a Dagmar Lieblová.²⁰

Okrem pamätníka židovským obetiam sa tu nachádza aj pamätník venovaný karpatským Nemcom. Počas internácie v táboch zažili podobné neľudské podmienky ako Židia počas vojny, mnohí z nich sa stali obeťami epidémie týfu-su. Pamätník postavila obec Koš v roku 2017 a posvätený bol v auguste 2018.²¹ Naďalej však na tomto mieste chýbal pamätník sovietskej totality. Baláž vo svojej knihe *Dva slovenské osudy*. Špitzer – Mach píše: „Dnes na mieste tábora troch totalít stoja dva skromné pamätníčky. Jeden pripomína utrpenie, ktoré tu zažívali slovenskí Židia, druhý utrpenie karpatských Nemcov. Pamätníček tretej totality zatiaľ chýba.

¹⁷ BAKA, Židovský pracovný tábor v Novákoch 1941 – 1944, s. 64.

¹⁸ ROTH, Zberné, internačné a pracovné tábory a tábory nútených prác na Slovensku a v Čechách, s. 8.

¹⁹ Tejto tematike sa venuje Anton Baláž v diele *Vydrice: Historická – hriešna*. Pozri: BALÁŽ, Anton. *Vydrice: Historická – hriešna*. Bratislava 2019.

²⁰ Koncentračný a pracovný tábor pri Novákoch už pripomína pamätník. [online]. 2017. Dostupné na internete: <https://myhornanitra.sme.sk/c/20658783/koncentracny-a-pracovny-tabor-pri-novakoch-uz-pripomina-pamatnik.html>.

²¹ Obete internačného tábora pripomína posvätený pomník. [online]. Dostupné na internete: <https://myhornanitra.sme.sk/c/20892857/obete-internacneho-tabora-pripomina-posvateny-pomnik.html>.

*Komunizmus u nás zrejme stále nie je minulosťou.*²² Dňa 25. mája 2019 však bola na budove obecného úradu v obci Koš odhalená pamätná tabuľa, ktorá dopĺňa triádu pamätníkov obetiam Tábora nútených prác v Novákoch.

Pracovné tábory v slovenskej literatúre

Koncentračné a pracovné tábory sú tematizované aj v literárnych dielach slovenskej proveniencie, pričom sa najčastejšie reflektuje prvá etapa nútených prác na Slovensku so zreteľom na internovanie príslušníkov židovskej komunity. Stereotypizácia slovenského židovstva v jeho rôznych permutáciách našla ozvenu nielen v oficiálnej propagande, ale aj v slovenskej tlači a literatúre od konca 18. storočia. V tejto súvislosti však treba brať na zreteľ aj „príčinu vzniku kultúrno-spoločenských determinantov, podieľajúcich sa na vytváraní mentálnych obrazov a postupne vžitých predstáv o iných etnických skupinách, ktoré, zdá sa, stáli pri zrode, inšpirácii i samotnej motivácii autora vytvoriť umelecký text, ktorý isté stereotypy hlbšie predstavuje a rozpracúva.“²³ Téma judaizmu sa v slovenskej literatúre objavuje od obdobia klasicizmu, teda po roku 1781, keď bol Jozefom II. vydaný Tolerančný patent zaručujúci určité práva a slobody aj príslušníkom iného ako kresťanského náboženstva, zatiaľ čo na židovstvo v monarchii sa tieto práva začali uplatňovať až po roku 1783. Priznanie vlastníckych práv zásadne zmenilo život židovskej komunity a postupné nadobúdanie majetku zmenilo aj pohľad slovenskej majority na židovstvo. Názory zachytené v literárnych dielach vychádzajúcich od konca 18. storočia do prvej polovice 20. storočia explicitne odrážajú postoj ich autorov, ako aj mnohých Slovákov k tejto komunite. Postavy Slovákov a Židov sú postavené do kontrastnej, protipólnej pozície. Žid ako dobrý obchodník, ktorý svojou prefíkanosťou dokáže zbohatnúť na chudobných Slovákoch a pripraviť ich aj o posledný majetok, a Slovák, ktorý žije na pokraji chudoby a jeho úhlavným nepriateľom je Žid. V období pred druhou svetovou vojnou je v spoločnosti (vychádzajúc aj z literárnych diel z tohto obdobia) Žid vnímaný ako drobný vidiecky obchodník, krčmár či úžerník²⁴, v niektorých prípadoch sa v literárnych dielach „v jednej osobe stretávame aj s kombináciou týchto troch typov.“²⁵ Špitzer, akcentujúc tvrdenie, že „Žid nie je výtvor boží, ale diabolský, na človeka sa len podobá“²⁶, uvažuje nad tým, že tento základný diskurz vyjadrujúci elementárne charakteristiky Žida možno „rozšíriť o prívlastky beznárodný, úžerník, prešibaný a o primerané výtvarné ilustrácie z rôznych pamfletov.“²⁷ Zároveň dodáva: „Vyvracať ich absurdnosť je beznádejné.“²⁸

²² BALÁŽ, Anton. Dva slovenské osudy. Špitzer – Mach. Bratislava 2019, s. 268.

²³ GALLIK, Ján. Formovanie stereotypného pohľadu na Židov v slovenskej tlači. ZELENKA, Miloš – TKÁČ-ZABÁKOVÁ, Lenka. (eds.). Imagológia ako výskum obrazov kultúry (K reflexii etnických stereotypov krajín V4). Nitra 2018, s. 74.

²⁴ ADAMICKÁ, Stereotypy o Židoch v slovenskej literatúre z obdobia pred druhou svetovou vojnou. In Stredoeurópske pohľady, 2019, roč. 1, č. 2, s. 56.

²⁵ ADAMICKÁ, Monika. Stereotypy o Židoch v slovenskej literatúre z obdobia pred druhou svetovou vojnou, s. 56.

²⁶ ŠPITZER, Juraj. Svitá, až keď je celkom tma. Bratislava 1996, s. 36.

²⁷ ŠPITZER, Svitá, až keď je celkom tma, s. 36.

²⁸ ŠPITZER, Svitá, až keď je celkom tma, s. 36.

Antisemitizmus v slovenskej vojnovej spoločnosti bol v podstatnej miere spojený s nenávisťou voči Židom založenej na ekonomickom základe, hoci nemožno poprieť ani rasový základ xenofóbie, keďže neznášanlivosť voči Židom bola všeobecne založená na ich rasovej inakosti na rozdiel od čistej „árijskej rasy“. Východiská formovania xenofóbnych ideí pritom vychádzali najmä z politických, ekonomických a religióznych pomerov tej-ktorej krajiny. V slovenskom prostredí sa autochtónny antisemitizmus formoval aj v medzivojnovom období, a to najmä v radoch Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. Eduard Nižňanský pritom rozlišuje štyri roviny antisemitizmu na Slovensku:²⁹

1. kresťanská rovina vychádzajúca z pôvodného kresťanského antijudaizmu a odrážajúca v sebe stereotyp Žida, ktorý neprijal Krista ako Mesiáša a je zodpovedný za vraždu bohočloveka. Práve využívanie tohto obrazu Žida a jeho neustála propaganda mohli v krajine, v ktorej sa väčšina obyvateľov hlásila ku katolicizmu, dominantným spôsobom narušiť vzťah medzi slovenskou majoritou a židovskou minoritou;
2. národná rovina vyplývala z neasimilácie slovenského židovstva, ich jazykovej inakosti a príklonu k nemeckému, maďarskému jazyku a jidiš. Zároveň táto idea odrážala fakt, že Židia boli v období Rakúsko-Uhorska podporovateľmi pomaďarčovania Slovákov;
3. hospodárska (sociálna) rovina súvisí explicitne s obrazom Žida ako úžerníka a vykorisťovateľa Slovákov, predstaviteľa strednej vrstvy na rozdiel od Slováka ako predstaviteľa roľníckej kultúry. V politike HSĽS sa to prejavilo ako príslub konfiškácie židovského majetku a jeho rozdelenia medzi slovenských občanov;
4. politická rovina obviňovala Židov z príklonu k radikálnoľavicovému komunizmu na rozdiel od Slovákov ako predstaviteľov konzervatívnej, nacionalistickej, klerikálnej a katolíckej HSĽS.

Vo svojej knihe *Eichmann v Jeruzaleme: Správa o banalite zla* Arendtová píše: „Najväčším ‚hriechom‘ Židov nebolo to, že patrili k ‚cudzej rase‘, ale že boli bohatí.“³⁰ Cieľom „konečného riešenia židovskej otázky“ v slovenskom štáte počas druhej svetovej vojny bola konfiškácia ich majetku, nie však ich systematické vraždenie. Napriek tomu bol život slovenského židovstva na základe Židovského kódexu výrazne obmedzený a „z tejto mimoriadne spoločensky (kultúrne, duchovne) a ekonomicky aktívnej menšiny sa stal na istý čas ‚pasívny pozorovateľ‘ mestského života.“³¹ Rovnakým spôsobom reaguje na túto problematiku aj Ivan Kamenec, podľa ktorého ľudia vnímali arizáciu židovského majetku a „konečné riešenie židovskej otázky“ ako príležitosť rýchlo a ľahko zlepšiť svoje materiálne životné podmienky. Preto sa antisemitské myšlienky šírili najmä medzi ekonomicky najslabšími vrstvami obyvateľstva, „ktorých sa dalo pomerne najľahšie

²⁹ NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Politika antisemitizmu a holokaust na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. Banská Bystrica 2016, s. 31–32.

³⁰ ARENDTOVÁ, Hannah. *Eichmann v Jeruzaleme. Správa o banalite zla*. Bratislava 2016, s. 260.

³¹ TKÁČ-ZABÁKOVÁ, Lenka. Židovstvo a jeho stopy v nitrianskom verejnom priestore ako špecifický prejav regionálnej kultúry. In *Stredoeurópske pohľady*, 2021, roč. 3, č. 2, s. 38.

a najefektívnejšie manipulovať.“³² Arizáciu židovského vlastníctva chápali ako spravodlivý akt „vyrovnávania sociálnych nerovností, predchádzajúcich skutočných, či iba umelo vykonštruovaných chýb.“³³ Ivan Kamenec vo svojej knihe *Po stopách tragédie* píše: „Ústredným bodom riešenia židovskej otázky bolo získanie židovského majetku pokiaľ možno rýchlejšou a menej komplikovanou cestou, ako bola dobrovoľná emigrácia jeho pôvodných vlastníkov.“³⁴ Po návrate Židov, ktorí prežili v povojnovom období, to bol práve strach zo straty arizovaného židovského majetku, ktorý bol dôvodom nepriateľských postojov voči nim.

Vojnové udalosti v súvislosti s „konečným riešením židovskej otázky“ zmenili spôsob, akým boli predsudky voči tejto menšine začlenené do literárneho textu. „Od obdobia klasicizmu sa teda v slovenskej literatúre stretávame s obrazom Žida, pričom pohľad na židovstvo a obraz Žida sa v priebehu storočí a vplyvom dejinných udalostí mení, tak, ako sa mení aj postavenie židovstva v slovenskej spoločnosti.“³⁵ Kým v dielach napísaných pred druhou svetovou vojnou slúžili stereotypy na explicitné vyjadrenie autorových negatívnych postojov k židovstvu, v povojnovej literatúre autori zobrazujú súdobé (predvojnové a vojnové) názory na túto komunitu, pričom autor tieto názory nemusí zdieľať s rozprávačom príbehu či jednotlivými postavami. Pritom židovské motívy v literatúre vo všeobecnosti môžu slúžiť na vyjadrenie univerzálnych tém ako napr. „láska, viera, nádej, utrpenie, spravodlivosť (a túžba po nej), príp. boj s osudom; môžu ponúknuť pohľad na život a ľudskú povahu z perspektívy židovskej kultúry.“³⁶ Navyiac, nesprítomňujú len tematiku šoa a antisemitizmu, ale odrážajú aj rôzne aspekty židovského náboženstva, kultúry či životného štýlu.

V literárnych dielach napísaných počas druhej svetovej vojny a v povojnovom období sa do popredia dostáva holokaust a pracovné tábory. Kým najväčšie vyhladzovacie tábory sú častým motívom v literatúre (najmä Osvienčim, ale v českom prostredí aj geto Terezín), tábory na Slovensku sa v dielach slovenskej proveniencie spomínajú len okrajovo alebo dokonca vôbec. Napríklad Jozef Lánik vo svojich pamätiach *Čo Dante nevidel* (1965) len periférne spomína svoj odchod z tábora v Seredi, ale bližšie svoje internovanie nerozvádza. Tábor v Seredi bol spolu s táborami v Novákoch a Vyhniach jedným z najväčších táborov na Slovensku. Kým tábory v Seredi a Vyhniach po vojne nepokračovali vo svojej činnosti, Nováky fungovali aj v povojnovom období. Napriek tomu sa tento tábor nestal predmetom podrobných literárnych zobrazení. Po roku 1948 vstúpilo Československo do obdobia budovania socialistického režimu a literatúra

³² KAMENEC, Ivan. Reflexia arizácie, jej priebehu a výsledkov v slovenskej spoločnosti. In HRBÁČEK, Magdaléna. (ed.). *Židovský kultúrny fenomén v stredoeurópskom kontexte II*. Galanta 2017, s. 30.

³³ KAMENEC, Reflexia arizácie, jej priebehu a výsledkov v slovenskej spoločnosti, s. 30.

³⁴ KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie*. Bratislava 2020, s. 64.

³⁵ ADAMICKÁ, Stereotypy o Židoch v slovenskej literatúre z obdobia pred druhou svetovou vojnou, s. 56.

³⁶ V orig.: „[...] love, faith, hope, suffering, justice (and the desire for it), or the struggle with destiny; they can offer a view of life and human nature from the perspective of Jewish culture“ (preložené autorom príspevku). Pozri: SCHACHERL, Martin. Jewish Motifs in the Work of Julius Zeyer. In *Stredoeurópske pohľady*, 2023, roč. 5, č. 2, s. 31.

podliehala cenzúre. Tak ako nebolo žiaduce písať o gulagoch na Sibíri, nebolo žiaduce písať ani o fungovaní pracovných táborov na Slovensku, najmä z obdobia po roku 1948.³⁷ Zmena nastala až po roku 1989, keď sa téma holokaustu stala „na Slovensku jednou z tzv. konjunkturálnych tém“ a práce s touto tematikou sa stali „súčasťou aktualizovanej a hodnotovo polarizovanej diskusie o období nového Slovenského štátu.“³⁸ V tomto období sa napríklad Juraj Špitzer vo svojich esejach zamýšľal nad antisemitizmom a internáciou v Novákoch. Téma tohto pracovného tábora všetkých troch fáz jeho fungovania bola komplexnejšie zmapovaná v práci Antona Baláža, ktorý sa tejto problematike a jej faktografickému i fiktívnemu zobrazeniu venuje od 90. rokov minulého storočia.

Nováky v slovenskej memoárovej literatúre

Memoárová literatúra sa považuje „za súčasť literatúry dokumentárnej a charakterizovaná býva ako soubor diel, ktorá shrnuje autorovy vzpomínky na minulosť, na to čo skutočne prežil, čeho se účastnil alebo co viděl a u čeho byl přítomen jako svědek.“³⁹ Pri tomto type literatúry sa veľký dôraz kladie práve na autentickosť a pravdivosť zachytených udalostí, eliminovanie fikcie či konštrukcie. Memoáre predstavujú „dôležitú artikuláciu individuálnej, osobnej skúsenosti s dejinami.“⁴⁰ Pritom autorov postoj k skutočnosti môže byť dvojaký: pamätník popisuje udalosti vedome subjektívne alebo sa snaží k realite pristupovať z objektívneho stanoviska, hoci aj v tomto prípade sa nedá úplne vyhnúť subjektivizácii výpovede z dôvodu priamej autorovej zainteresovanosti. A hoci je memoárová literatúra najmä literatúrou dokumentárnou, uvedený fakt naznačuje jej podstatne blízky vzťah aj k literatúre umeleckej.

Prvotné diela z pera preživších šoa zobrazujúce koncentračné tábory a rasové prenasledovanie Židov vznikli v československom prostredí už počas vojny. Ide najčastejšie o poémy, krátke poviedky či denníky z geta, koncentračných táborov a úkrytov, teda o memoárovú literatúru, ktorú v tomto prípade označujeme aj pojmom lágrová literatúra odrážajúca osobnú skúsenosť autora so šoa, napísaná za múrmi koncentračných táborov. Na pamäť spísané po vojne sa potom vzťahuje označenie memoárová literatúra. Toto delenie je však do istej miery sporné s ohľadom na fakt, že pre internantov by bolo prinajmenšom nebezpečné, ak by si svoje spomienky a dojmy uchovávali v táboroch v písomnej podobe. To však neznamena, že uchovávanie pamätí bolo nemožné. Priamo v tábore Terezín, ktorý je akýmsi topografickým symbolom českého holokaustu, vznikla napríklad divadelná hra českého autora Karla Švenka *Poslední cyklista*, román Otta Weissa *I viděl Bůh, že je to špatné*.⁴¹ Naviac, samotný pojem memoárová literatúra je

³⁷ Ako príklad možno uviesť debut Antona Baláža *Bohovia ročných období*: tematika gulagu, ktorá sa vyskytla na dvoch stránkach tohto románu, bola dôvodom, prečo bola táto autorova prvotina zošrotovaná a on sa ocitol na zozname zakázaných autorov.

³⁸ KRŠÁKOVÁ, Dana. Memoárová literatúra s témou holokaustu. In HOLÝ, Jiří (eds.). *Holokaust – Šoa – Zagłada w české, slovenské a polské literatuře*. Praha 2007, s. 121.

³⁹ VÁLEK, Vlastimil. *K specificčnosti memoárovej literatúry*. Brno 1984, s. 7.

⁴⁰ KRŠÁKOVÁ, Dana. Memoárová literatúra s témou holokaustu, s. 121.

⁴¹ HIEMER, Elisa-Maria – HOLÝ, Jiří – FIRLEJ, Agata – Nichtburgerová, Hana (eds.). *Handbook of Polish, Czech, and Slovak Holocaust Fiction*. Oldenbourg 2021, s. 18.

termín príliš všeobecný a práve pojem lágrová literatúra vymedzuje tematické zaradenie diel preživších šoa do konkrétnej podkategórie memoárov. Z uvedeného vyplýva, že lágrová literatúra ako subžáner memoárovej literatúry by mohla slúžiť na presnejšie vymedzenie diel, ktoré popisujú tragédiu holokaustu (alebo vo všeobecnosti táborov – lágrov vo všetkých troch etapách nútených prác) z pohľadu autorov preživších bez ohľadu na to, či konkrétne dielo vzniklo priamo počas internovania autora, alebo bolo spísané v neskoršom období, keď mohol autor o prežitých hrôzach písať slobodne.

Podobne ako nemecké vyhladzovacie tábory našli svoje literárne zobrazenie, aj pracovný tábor v Novákoch sa dostal, hoci v podstatne menšej miere, do slovenskej memoárovej literatúry autorov židovského pôvodu. Rudolf Vrba (vlastným menom Valter Rosenberg) zachytil pomery v tábore vo svojom diele Nemôžem zabudnúť. Utiel som z Osvienčimu (1963, slovenský preklad 2015). Kým jeho spoluväzeň z Osvienčimu, Alfréd Wetzler⁴², ktorý „nemal literárne ambície“⁴³, ale mal tendenciu spísať svoje pamäte do románovej podoby, bol internovaný na Slovensku v Sereďi a jeho kniha Čo Dante nevidel (1965) začína transportom zo Sereďe do Osvienčimu, Vrba sa vo svojich pamätiach vracia do obdobia pred Osvienčimom.⁴⁴ Popri dejových a tematických analógiách sú medzi dielami viaceré diferencie. Zo žánrového hľadiska sa Vrbovo dielo radí medzi literatúru faktu pre svoj dôraz na faktickosť a hodnovernosť údajov a elimináciu zážitkovosti, resp. estetickosti textu. Wetzlerovo dielo napísané pod pseudonymom Jozef Lánik, ktoré sa v roku 2009 dočkalo piateho vydania a bolo doplnené o Správu Vrba a Wetzlera, je skôr autobiografickým románom. Ak by sme však brali do úvahy rozdelenie literatúry faktu na dve skupiny,⁴⁵ pričom do prvej možno zaradiť diela s väčším výskytom faktov a hodnoverných údajov, do druhej tie

⁴² Milan Richter napísal v roku 2018 rozhlasovú dokudrámu o živote Alfréda Wetzlera s názvom Nechcený hrdina Alfréd Wetzler, ktorá „je poctou k stému výročiu narodenia Alfréda Wetzlera, ale aj dokumentom o dobe, na ktorú nesmieme nikdy zabudnúť“ (Rozhlasový dokument: Nechcený hrdina Alfréd Wetzler. [online]. 2018. Dostupné na internete: <https://devin.rtvs.sk/clanky/rozhlasova-tvorba/163801/rozhlasovy-dokument-nehceny-hrdina-alfred-wetzler>).

⁴³ REZNÍK, Jaroslav. Túry do literatúry. Po literárnych stopách Slovenska. Bratislava, 2012, s. 28.

⁴⁴ Rudolf Vrba (1924 – 2006, vlastným menom Valter Rosenberg) a Alfréd Wetzler (1918 – 1988, pseudonym Jozef Laník) boli počas druhej svetovej vojny internovaní v Osvienčime pre svoj židovský pôvod. Podvečer 7. apríla 1944 sa ukryli v priestore naskladaného dreva vo vonkajšom strážnom okruhu tábora. V noci po troch dňoch, keď ich príslušníci SS prestali hľadať v blízkosti tábora, vyliezli z úkrytu a utiekli na Slovensko. Po viac ako 10 dňoch chôdze prešli takmer 100 km pred prekročením štátnej hranice medzi Poľskom a Slovenskom. Wetzler a Rosenberg si pritom „nezachraňovali iba vlastný život, ale vyniesli z tábora aj podrobné plány a štatistiky o masových vraždách, ktoré niekoľko mesiacov za spolupráce spoluväzňov zhromažďovali a triedili.“ (Pozri: KAMENEC, Ivan. Po stopách tragédie. Bratislava, 2020, s. 248). V Žiline v dňoch 25. – 28. apríla 1944 svedčili pred zástupcami Ústredne Židov o dianí v tábore smrti. Dostali falošné dokumenty s menami Jozef Laník a Rudolf Vrba, ktoré používali ako pseudonymy pri písaní memoárov o Osvienčime. Rosenberg používal toto meno po zvyšok svojho života. Podľa ich svedectva bola napísaná 32-stranová Správa Wetzlera a Vrba, známa tiež ako Osvienčimský protokol. Text bol okamžite preložený do iných jazykov a distribuovaný kompetentnými orgánmi na Západe, aby sa zabránilo ďalším deportáciám Židov do nemeckých táborov smrti. Porov.: Správa Alfréda Wetzlera a Rudolfa Vrba. 1944. Dostupné na internete: <https://www.upn.gov.sk/sk/sprava-alfreda-wetzlera-a-rudolfa-vrba-1944/>.

⁴⁵ ŽILKA, Tibor. Vademecum poetiky. Nitra 2011, s. 211-212.

diela, ktoré sa svojou kompozíciou a spracovaním približujú umeleckej literatúre, Čo Dante nevidel by sme mohli zaradiť práve do druhej skupiny aj vzhľadom na fakt, že literatúra faktu v súčasnosti „zahŕňa v sebe celý rad žánrov nefiktívnej literatúry“⁴⁶, medzi nimi aj životopisné a memoárové diela. Rozdiel medzi dielami je aj na úrovni rozprávača a postáv, ktoré v prípade Wetzlerovho diela viac inklinujú k jeho žánrovému zaradeniu medzi autobiografické romány. Wetzler využíva vševediaceho (autorského) rozprávača v 3. osobe a jeho postavy, hoci sú inšpirované práve Vrbom a samotným autorom, vystupujú pod fiktívnymi menami Karol a Valér. Na druhej strane Vrbovo dielo nezamieňa mená hlavných protagonistov a celý príbeh je rozprávaný ja-formou.

Vrba sa dostal do Novák v júni 1942. Bolo to pre neho miesto „s vážnymi tvárami, porazeneckými rečami, nárekmi a skučaním.“⁴⁷ Z týchto slov vyplýva jeho charakter rebela, muža, ktorý sa nechcel pasívne pozeráť na osud židovskej menšiny, ale chcel sa vzoprieť tejto dobovej predestinácii. Ešte pred internovaním v Novákoch sa pokúsil utiecť do Maďarska, ale neúspešne. O druhý útek sa pokúsil priamo z tábora Nováky so svojím spoluväzňom Jozefom Knappom. Ani druhý pokus nevyšiel, zradili ho dva páry ponožiek, ktoré mal na sebe – boli podozrivé pre žandára, ktorý ho chytil: „Tie dva páry ponožiek mi pomohli k ceste do Osvienčimu.“⁴⁸ Vrbove činy sú v rozpore so zaužívanými názormi, že Židia sa nesnažili urobiť nič pre svoju záchranu.

Kým Vrba vzhľadom na rozsah knihy vykreslil tábor v Novákoch len marginálne, zameriava sa predovšetkým na Osvienčim a svoj úspešný útek, Nováky zastávajú dôležité miesto v tvorbe Juraja Špitza.⁴⁹ Treba však poznamenať, že Špitzer nebol nikdy deportovaný do tábora mimo územia Slovenska. Dielo Nechcel som byť žid je popri náznakom narácie akousi filozofickou reflexiou (v duchu filozofie existencializmu) nad udalosťami druhej svetovej vojny v súvislosti s „konečným riešením židovskej otázky“ s náznakom a vyjadrenými obavami z návratu antisemitských postojov v spoločnosti. Špitzer sa pritom usiluje o objektivizáciu svojej výpovede, sústreďuje sa viac na „vecné fakty, osoby a reálie než na prepis subjektívnych pocitov a obsesí“, jeho svedectvo je akousi filozofickou skepsou, ktorá je „viac obranou objektívnej pravdy o udalosti než

⁴⁶ ŽILKA, Vademecum poetiky, s. 212.

⁴⁷ VRBA, Rudolf. – BESTIC, Alan. Nemôžem odpustiť. Utiel som z Osvienčimu. Bratislava 2015, s. 63.

⁴⁸ VRBA – BESTIC, Nemôžem odpustiť. Utiel som z Osvienčimu, s. 69.

⁴⁹ Juraj Špitzer (1919 – 1995) bol slovenský literárny historik a publicista židovského pôvodu. „Život Juraja Špitza bol vo veľkej miere poznačený antisemitizmom, či už fašistickým alebo socialistickým – vo všeobecnosti totalitným.“ (Pozri: ADAMICKÁ, Monika. Nadčasovosť antisemitizmu v súčasnej slovenskej literatúre. In Stredoeurópske pohľady, 2022, roč. 4, č. 2, s. 46). Od roku 1938 študoval medicínu na Univerzite Komenského v Bratislave, štúdium však musel z rasových dôvodov prerušiť. V roku 1942 bol internovaný v tábore v Novákoch. Po vypuknutí Slovenského národného povstania sa stal veliteľom židovskej partizánskej jednotky. V povojnovom období študoval francúzštinu a filozofiu na Univerzite Komenského, potom sa stal šéfredaktorom časopisu Kultúrny život a tajomníkom Zväzu československých spisovateľov. Po roku 1969 bol vylúčený z organizácie spisovateľov, prepustený zo zamestnania a mal zákaz publikovať. Do verejného života sa mohol vrátiť až po roku 1989.

subjektívnej spomienky na ňu.⁵⁰ Okrem vykreslenia pomerov v tábore venuje priestor aj zachyteniu jeho atmosféry. Na úvodných stranách píše: „Roky plynú a nič pozoruhodné sa nedeje a nestane. Vtedy boli dni nabité udalosťami, ale odohrávali sa v diaľke, zatiaľ čo tu, akoby zastal čas.“⁵¹ Napriek tomu, že si väzni v tábore neuvedomovali vojnové udalosti, bolo to pre nich niečo cudzie, niečo, čo sa ich bytostne nedotýkalo, Špitzer následne neguje zdanie, že nevedomosťou o dianí vo svete by bol pre nich život jednoduchší: „Keď sa človek dostane za múry väzenia alebo za pichľavé drôty, zdá sa mu, že tu bude život jednoduchý, akoby menejrozmerný. Neskôr sa ukáže, že je zložitejší a náročnejší ako tam vonku. Tam vonku možno pred zložitou situáciou ujsť. Tu niet kam.“⁵²

Na margo gardistov sa vyjadruje, že nie všetci boli rovnakí, suroví, pretože v každom človeku „sa nepodariť zmobilizovať sadistické pudy a spokojnosť z utrpenia iných.“⁵³ Napriek všetkým negatívnym javom, ktoré sprevádzali internovaných Židov, ako napr. neľudské podmienky na život, tresty vyvážovaním, telesné tresty a iné spôsoby šikanovania, ktoré slúžili ako nástroj na izolovanie a pracovné nasadenie väzňov,⁵⁴ nemožno podľa Špitzera porovnávať Nováky s Osvienčimom a inými nemeckými koncentračnými tábormi, v ktorých boli podmienky horšie,⁵⁵ nehovoriac o masinérii masového vyvražďovania. Pretože: „Nováky neboli Osvienčim. Ale tu sa začínal.“⁵⁶ Pre tisíce internovaných Židov znamenali Nováky „záhubu aj nádej.“⁵⁷ Zaradenie do pracovného útvaru bolo pre nich aspoň nejakou nádejou, že nebudú zaradení do transportov, a zároveň v nich vytváral pocit komunitnej bezpečnosti: „Ľudia prichádzali okradnutí, vystrašení predsa s nádejou, že prišli medzi svojich. [...] Výstavba tábora zachovátila všetkých ako horúčka. Nádej pomáhala prekonať skepsu a strach.“⁵⁸ Zároveň však dodáva: „Pre mnohých, ktorí radi relativizujú minulosť, všetko toto a iné slúžilo ako dôkaz toho, aby uviedli, že všetko toto vznikalo nie vďaka starostlivosti o Židov, ale navzdory.“⁵⁹

Ako paralelu k vámošovskej odlomenej haluzi židovstva možno na základe Špitzerovho diela považovať Židov, židovských funkcionárov, „ktorých mená osatanú smutne spojené s tragédiou slovenských židov.“⁶⁰ Pre Gejzu Vámoša⁶¹ boli v jeho

⁵⁰ PRUŠKOVÁ, Zora. Príbehy bez šťastných koncov. Dokument, autobiografia, beletrizovaná spomienka a fikcia ako zdroje pre obranu pamäti. In HOLÝ, Jiří (eds.). Holokaust – Šoa – Zagłada v českej, slovenskej a polskej literatúre. Praha 2007, s. 75.

⁵¹ ŠPITZER, Juraj. Nechcel som byť žid. Bratislava 1994, s. 15.

⁵² ŠPITZER, Juraj. Nechcel som byť žid, s. 69.

⁵³ ŠPITZER, Juraj. Nechcel som byť žid, s. 77.

⁵⁴ ŠPITZER, Juraj. Nechcel som byť žid, s. 137.

⁵⁵ V diele Svitá, až keď je celkom tma píše (citujúc E. Fromma), že cieľom týchto činov, fyzickej aj psychickej degradácie človeka, je „premeniť človeka na vec, živé na neživé, lebo kontrola – úplná a absolútna, pozbaví živú bytosť podstatnej kvality života – slobody.“ Pozri: ŠPITZER, Juraj. Svitá, až keď je celkom tma. Bratislava 1994, s. 27.

⁵⁶ ŠPITZER, Juraj. Nechcel som byť žid, s. 118.

⁵⁷ ŠPITZER, Juraj. Nechcel som byť žid, s. 175.

⁵⁸ ŠPITZER, Juraj. Možnosti odporu a odboja Židov v rokoch 1939 – 1945. In Tragédia slovenských židov. Banská Bystrica 1992, s. 256.

⁵⁹ ŠPITZER, Juraj. Možnosti odporu a odboja Židov v rokoch 1939 – 1945, s. 256.

⁶⁰ ŠPITZER, Juraj. Nechcel som byť žid, s. 152.

⁶¹ Gejza Vámoš (1901 – 1956) bol slovenský spisovateľ, ktorý napriek svojmu židovskému pôvodu kritizoval slovenské židovstvo. Vyjadril to najmä v románe Odlomená haluz, v ktorom hovorí

románe odlomenou haluzou tí Židia, ktorí sa odtrhli od dedičstva svojich predkov. V prenesenom význame sem možno priradiť aj tých, ktorí síce Židmi ostali, ale zradili vlastných. Spolupráca na transportoch Židov bola pre nich predbežná istota, aby zachránili seba a členov svojej rodiny. Títo Židia boli akýmsi protipólom k tzv. bielym Židom, teda Nežidom, ktorým záležalo na židovskom osude a snažili sa aspoň časť židovskej populácie zachrániť úkrytom alebo pomocou pri úteku. Špitzer vidí dôvod, prečo sa na riešení židovskej otázky podieľali aj Židia, v tom, že „rozkazy likvidátorov sa vyplnili poslušnejšie, ak ich vynášali a uvádzali do života židia.“⁶² Spomína dvoch židovských funkcionárov, Hochberga a Osta, ktorí pracovali na zvláštnom oddelení Ústredne židov v Bratislave a spolupracovali s nemeckým poradcom Dieterom von Wislicenym.⁶³ Beletistickým zobrazením postavy Žida, ktorý sa zachránil spoluprácou pri deportáciách, je prokurista Áron Katz (Kalina) z Balážovho románu Krajina zabudnutia. Baláž však túto tematiku spracoval v jej najtragickejšom odtieni – zachránil seba, ale svojich blízkych poslal z nevedomosti na istú smrť.

V závere knihy opisuje Špitzer pocity pri opúšťaní tábora, ktorý sa pre mnohých Židov stal na dlhé obdobie domovom (spolu s ďalšími Židmi opustil Nováky v auguste 1944 a zapojili sa do Slovenského národného povstania). Odchod z tohto miesta bol na jednej strane sprevádzaný šťastím zo znovuzískanej slobody, na druhej strane sa spájal s určitým smútkom a nostalgiou: „Túžili sme po slobode a predsa nám bolo ľúto. Nenávideli sme fašizmus, ale s dojatím spomíname na Nováky, lebo neboli len otroctvom, ale aj víťazstvom nad ním.“⁶⁴ V knihe Svitá, až keď je celkom tma naznačuje, že ani koniec druhej svetovej vojny a zmeny politického režimu nepriniesli Židom výraznú zmenu v ich postavení: „Po zatlačení Slovenského národného povstania do hôr sa vyvážal zvyšok z koncentračného tábora Sered' (zase raz Nemcami). Stalo sa tak za vlády prezidenta Jozefa Tisu, kňaza rímskokatolíckej cirkvi. Po roku 1945 sa už Bratislava židmi nezaľudnila. Zrútili sa synagógy, zrútili sa budovy, zanikol aj ich obsah – ľudia. Stalo sa tak za vlády demokratických a socialistických prezidentov.“⁶⁵

Juraj Špitzer sa do verejného života mohol vrátiť až po páde komunizmu, keď začali znovu vychádzať aj jeho knihy. Zároveň sa zúčastňoval mnohých domácich i medzinárodných konferencií na tému holokaustu, ale aj osudov európskej kultúry na konci 20. storočia. V dňoch 25. – 27. marca 1992 vystúpil s príspevkom

o Židoch s určitým sarkazmom, kritizuje ich spôsob života ovplyvnený náboženstvom, ktorý často hraničí s náboženským fanatizmom. Napriek ostrej kritike Židov neodsudzuje judaizmus ako taký, ale skôr reflektuje, ako by sa pozitívne vlastnosti Židov dali využiť pre dobro slovenskej spoločnosti, pre asimiláciu Židov so Slovákmi prostredníctvom nábožensky zmiešaných manželstiev. Počas rastúceho antisemitizmu v slovenskej spoločnosti vycítil Vámoš narastanie nepriateľských postojov voči Židom. V roku 1939 sa zachránil útekem do Číny, neskôr do Brazílie, kde zostal po zvyšok svojho života.

⁶² ŠPITZER, Nechcel som byť žid, s. 162.

⁶³ Dieter Wisliceny (1911 – 1948) bol od augusta 1940 do januára 1943 poradcom pre židovskú otázku na nemeckom vyslanectve v Bratislave. V roku 1944 sa podieľal na deportáciách maďarských Židov. Po vojne bol vydaný do Československa, kde bol v roku 1948 súdený a obesený za vojnové zločiny.

⁶⁴ ŠPITZER, Nechcel som byť žid, s. 197.

⁶⁵ ŠPITZER, Svitá, až keď je celkom tma, s. 12.

na medzinárodnom sympóziu v Banskej Bystrici. V zborníku zo sympózia, ktorý vyšiel pod názvom *Tragédia slovenských židov*, sa nachádza aj Špitzerova štúdia *Možnosti odporu a odboja Židov v rokoch 1939 – 1945*, v ktorej sa venuje práve postupnému formovaniu odboja za plotom tábora v Novákoch: „*Vznik a história jednotky z Pracovného tábora Židov v Novákoch je dôkazom toho, že židovskí občania v rokoch 1939 – 1945 neprijali osud, ktorí im určili likvidátori, že od samého začiatku prenasledovania prejavovali odpor, že spolu so slovenským ľudom bojovali so zbraňou v ruke na frontoch Slovenského národného povstania [...] a za slobodu národov Československa priniesli nemálo obetí.*“⁶⁶

Leopold Lahola (Leopold Arje Friedman) bol, podobne ako Juraj Špitzer, internovaný v Novákoch z dobrovoľného popudu, aby na toto miesto nasledoval svoju matku aj brata, a po vypuknutí SNP sa pridal do povstaleckých bojov. Hoci Lahola nie je autorom memoárového diela, ktoré by tematizovalo jeho životný príbeh, svoje spomienky na rasové prenasledovanie, vojnu a povstanie pretavil do svojej prózy i drámy. „Témou Laholových próz je v neposlednom rade spôsob artikulácie ťažko vypovedateľných svedectiev zo skúseností a tráum, ktoré sprostredkuje svedok a obeť holokaustu v jednej osobe.“⁶⁷ Tematiku vojnového antisemitizmu i povstania zobrazil v zbierke noviel *Posledná vec*, písané z pozície autora „stojaceho na strane trýznených ľudí a brániaceho morálne ordo sveta, bez ktorého niet civilizácie ani kultúry.“⁶⁸ Prostrediu slovenského tábora z čias druhej svetovej vojny venoval dve novely, *Dvadsaťpäť palíc* a *Otvorené dvere*. Obe novely spája obdobná enigma zhmotnenia zla a brutality za plotmi tábora, hoci na príklade dvoch rôznych naratívov. Surovosť a bezohľadnosť ľudskej náтуры internantov spôsobená neľudskými podmienkami je v novele *Otvorené dvere* umocnená surovosťou prírody, zimného počasia, ktoré autor opisuje naturalistickým (personifikovaním prírody), ba až naturalistickým spôsobom podobne ako iné dejové sekvencie opisujúce brutalitu prírody i človeka. Začína slovami: „*Mužský barak číslo sedem bol jedným z tých, čo tvorili vonkajší kruh tábora. Severovýchodný vetrisko, čo sa teraz uprostred zimy stáčal, až z neho bol severák, pral doň po celej dĺžke, a keď sa chýlilo k večeru, bolo ho v nastalej tichosti počuť zavýjať, ako sa dnu predieral škárami.*“⁶⁹ Každodenná konfrontácia so smrťou symbolizovaná zimným počasím spôsobila u človeka aj otupenie citov, záujem a snahu o uchovanie len svojho vlastného života. Keď sa priamo v mužskom baraku obesí počas noci jeden spoluväzeň, Žak len sucho konštatuje: „*Teraz bude fúkať až do rána, dvere sú otvorené.*“⁷⁰

Na tematizácii brutality páchanej na väznoch nielen zo strany gardistov, ale aj zo strany dozorcov z radov internantov je postavená novela *Dvadsaťpäť palíc*. Úlohou dozorca Sala bolo „*dodávať na hlavnú strážnicu ľudí, kde ich bičovali, zatvárali a potom aj ženy priväzovali na deň a noc ku kolu hanby.*“⁷¹ Revoltu voči židovskej

⁶⁶ ŠPITZER, Možnosti odporu a odboja Židov v rokoch 1939 – 1945, s. 261.

⁶⁷ PRUŠKOVÁ, Příbehy bez šťastných koncov, s. 70.

⁶⁸ FELIX, Jozef. Nad novelami Leopolda Laholu. In LAHOLA, Leopold. *Posledná vec*. Bratislava 1968, s. 311.

⁶⁹ LAHOLA, Leopold. *Posledná vec*. Bratislava 1968, s. 85.

⁷⁰ LAHOLA, *Posledná vec*, s. 100.

⁷¹ LAHOLA, *Posledná vec*, s. 24.

predestinácii, proti strate vlastnej identity a splynutiu s davom ľudí, ktorí len pasívne prijímajú svoj osud, zosobnil Lahola v postave Brunnera. Kým ostatní väzni „ešte aj bitku prijímajú psovsky pokorne“⁷², postoj Brunnera bol odlišný: „Čosi vo vnútri mi zabraňuje robiť zo seba opicu. Alebo idiota. Alebo oboje.“⁷³ Brutalitu vykonávania trestov na väzňoch popisuje, podobne ako v prvej zo spomínaných noviel, priam naturalisticky: „Po štrnástom údere vystrekla cez rozodranú kožu tmavočervená krv a každý ďalší úder ju rozmazával Brunnerovi po chrbte. Keď sa ukázalo odkryté mäso, ktoré sa ničím neodlišovalo od mäsa u mäsiara, Salo sa odvrátil.“⁷⁴

Tábor „troch totalít“⁷⁵ v diele Antona Baláža

Anton Baláž (1943) sa narodil v Lehote pod Vtáčnikom, v obci v blízkosti Novák a svoje detstvo tam prežíval práve v čase, keď tam stál a pôsobil tábor nútených prác. Táto okolnosť v ňom vzbudila záujem o problematiku tohto tábora, ako aj o tematiku židovstva, čo sa odrazilo aj v jeho beletrii i literatúre faktu. Problematike slovenského židovstva z obdobia druhej svetovej vojny a rovnako povojnového obdobia sa venuje v románe Krajina zabudnutia (2000) a poviedkach Trhlina a Šimon pútnik, ktoré spolu vyšli v knihe Portréty prežitia, ako aj v literatúre faktu Transporty nádeje (2010) a rozhlasovej hre Ofélia nie je mŕtva (2003). Prostredie pracovného tábora v Novákoch zachytáva v dvoch knihách literatúry faktu, Vydrica, historická – hriešna (2007) a Dva slovenské osudy. Špitzer – Mach (2019) i v románe Tábor padlých žien (1993). Pritom kniha o hriešnej Vydrici a román o prevýchove prostitútok spolu tematicky súvisia. Kým v literatúre faktu, pôvodne vydané v roku 2007 a v roku 2017 vyšla jej štvrtá reedícia, poskytuje historický pohľad na bratislavskú časť známou priemyselnou prostitúciou a následnými snahami socialistického režimu v povojnovom období prevychovávať ženy najstaršieho remesla prácou, román je fiktívnym spracovaním tejto problematiky s dôrazom na ich internáciu v táboch nútených prác v Novákoch.

Novácky pracovný tábor sa v Balážovej tvorbe nespája primárne s tematikou židovstva, hoci aj v povojnovom období boli v táboch znovu umiestnení Židia pred emigráciou z Československa. V tom období sa v Československu odohrála veľká židovská alija (bricha) – snaha Židov emigrovať do Palestíny v povojnovom období, resp. do Izraela po 14. máji 1948, keď bol Benom Gurionom vyhlásený židovský štát. Otázkou aliyah sa zaoberal Palestínsky úrad (slovenská pobočka Židovskej agentúry pre Palestínu) na čele s Dr. Ľudovítom Kalinom, po jeho emigrácii do Izraela Adolfom Reichom. Ich aktivity boli finančne podporované organizáciou American Jewish Joint Distribution Committee (skrátene Joint). Významnú úlohu pri emigrácii Židov však zohralo aj Povereníctvo

⁷² LAHOLA, Posledná vec, s. 28.

⁷³ LAHOLA, Posledná vec, s. 30.

⁷⁴ LAHOLA, Posledná vec, s. 32.

⁷⁵ Anton Baláž označuje tábor v Novákoch ako tábor troch totalít, hoci evidujeme len dva totalitné systémy na Slovensku – z obdobia druhej svetovej vojny a z obdobia medzi rokmi 1948 – 1989. Druhou totalitou označuje autor obdobie po skončení druhej svetovej vojny, keď boli v nováckom tábore internovaní karpatskí Nemci v rovnako neľudských podmienkach ako počas fašistickej totality. Hoci v tom období bolo na Slovensku, resp. v Československu demokratické zriadenie, existencia pracovného tábora ako znaku totality narušala princípy demokratického štátu.

vnútra. Okrem Izraela viedli židovské migračné trasy aj do USA, Austrálie a Južnej Ameriky. Po porážke Komunistickej strany Izraela v prvých voľbách začal byť židovský štát vnímaný ako služobník amerického imperializmu a aktivity židovských združení vo východnom bloku boli odsúdené ako súčasť nepriateľských akcií proti socialistickému zriadeniu. Sionistické organizácie boli monitorované Štátnou bezpečnosťou a transporty Židov do Izraela boli vyhlásené za nelegálne. Organizátori veľkej židovskej alije boli súdení v procesoch s buržoáznymi nacionalistami.

V Balážovej tvorbe sa teda Nováky spájajú prevažne s obdobím tretej etapy nútených prác, predovšetkým v románe Tábor padlých žien. Baláž pritom ideologicky spája obdobie fašistickej totality so socialistickou, keďže aj politici nového režimu po roku 1948 „vyznávali heslo *Arbeit macht frei*.“⁷⁶ V tomto citáte je priama narážka na snahu oboch režimov prevychovať asociálov prácou, rozdiel je len v zameraní na cieľovú skupinu. Kým fašisti sa týmto spôsobom snažili presvedčiť verejnosť, že prevychovávajú neprispôsobivých – najmä Židov (hoci Židia neboli jedinými internantmi koncentračných táborov), socialistický režim prevychovával neprispôsobivých – asociálov, prostitútky, ale aj Rómov, politických odporcov nového režimu a iných.

Ako píše Baláž v knihe o Vydrici, velitelia tábora čoskoro narazili na zásadný problém v prípade prostitútok – túto okolnosť veľmi humorne, groteskne zachytil v románe Tábor padlých žien. Cituje z listu, ktorý bol zaslaný povereníkovi vnútra Danielovi Okálimu 16. decembra 1948: „ako skúsenosti ukazujú – nepôsobí dobre v táboroch, keď sú ženy a mužskí pohromade a najmä, keď sú tieto ženské prostitútky.“⁷⁷ Dôsledkom týchto obáv bolo vyčlenenie prostitútok v samostatnom baraku a vystavanie oplotenia okolo neho, aby tam mužská časť tábora nemala prístup.

V oboch knihách literatúry faktu podáva popis fungovania tábora. Zatiaľ čo v knihe Vydrica: Historická – hriešna zachytáva pomery v tábore až od obdobia po roku 1948, v knihe Dva slovenské osudy. Špitzer – Mach sa venuje aj skoršiemu obdobiu – od nemeckej okupácie počas druhej svetovej vojny (od jesene 1944). Spomína si na židovskú rodinu, ktorej jeho rodičia pomohli pri úteku pred mašinériou vyvražďovania Židov.⁷⁸ Dalo by sa povedať, že aj oni sa stali bielymi Židmi, hoci len na jednu noc. Zároveň zobrazuje udalosti po opustení tábora Židmi a veliteľmi. V úvodnej kapitole píše: „A čo sa dialo s opusteným táborom? Nastala rabovačka. [...] Keď Židia začínali z tábora odchádzať a opustil ho aj strážny oddiel, zostavený z mladých Židov, bol to signál na rabovanie.“⁷⁹ Obyvatelia okolitých dedín vedeli o dobrom technickom vybavení dielni a opustený tábor sa stal ľahkým spôsobom, ako sa k tomuto zariadeniu dostať.

V knihe Dva slovenské osudy. Špitzer – Mach venoval samostatnú kapitolu opisu nováckeho tábora, ktorú nazval pre Baláža typickým názvom pre toto prostredie ako Tábor troch totalít. V úvode kapitoly podáva vysvetlenie a dôvod tohto označenia:

⁷⁶ BALÁŽ, Anton. Vydrica: Historická – hriešna. Bratislava 2019, s. 136.

⁷⁷ BALÁŽ, Vydrica: Historická – hriešna, s. 154.

⁷⁸ BALÁŽ, Anton. Dva slovenské osudy. Špitzer – Mach. Bratislava 2019, s. 13.

⁷⁹ BALÁŽ, Dva slovenské osudy. Špitzer – Mach, s. 13.

„Od marca 1942 do augusta 1944 v tom tábore internovali slovenských občanov, ktorí mali nesprávny etnický pôvod – Židov; od septembra 1945 do konca roku 1946 tých, ktorí mali nesprávnu národnosť – karpatských Nemcov; a od marca 1948 do polovice roku 1951 tých, ktorí mali nesprávny triedny pôvod – politicky nespoľahlivých odporcov komunistického režimu.“⁸⁰

V tejto stati autor okrem iného akcentoval fakt, že Židia boli slovenskými občanmi a z tohto ohľadu bol Slovenský štát neoprávnený vyvážať ich mimo svojho územia. V súvislosti s internovaním Židov v Novákoch spomína transporty z roku 1942, dva, ktoré boli vypravené do leta 1942, a posledný z 22. septembra 1942, ktorý sa označuje aj pojmom jomkipurový, lebo bol vypravený v deň najväčšieho židovského sviatku Jom Kipur (Deň zmierenia).

Autor sa v tomto diele venuje aj obdobiu, keď boli v tábore umiestnení karpatskí Nemci, pretože „informácie o zbernom a internačnom tábore pre karpatských Nemcov sa takmer až do roku 1990 uchovávali svedectvá len „ústnym podaním““⁸¹. Pri opise tábora z tohto obdobia vychádza zo zápisnice z Okresného ľudového súdu v Prievidzi, ktorá bola spísaná na základe návštevy komisie zo 7. augusta 1945. Zápisnica zachytáva neľudské podmienky, v ktorých zaistení žili a ktoré sú porovnateľné s pomermi počas internovania Židov:

„Zaistenci nemajú postele, ba ani priče, ležia na zemi bez slamy, poslané majú pod sebou len vlastné kabáty a handry. Zaopatrenie vodou, menovite pitnou, je nedostatočné [...] zaistenci pijú vodu z otvoreného potoka, do ktorého práve vtekajú odpadové vody z tábora. [...] stalo sa veľmi často, že zaistenci nedostanú pravidelný prídel chleba. [...] následkom podvýživy zomrelo v čase od 7. júla do 31. júla 1945 asi 17 detí vo veku do troch rokov.“⁸²

Okrem hladovania a zlých hygienických pomerov boli väzni vystavení aj brutalite zo strany dozorcov. Z uvedenej správy sa dajú vyvodiť praktiky, ktoré boli použité voči zaistencom a ktoré boli svojím spôsobom identické s praktikami fašistov. Ich cieľom bolo degradovať osobnosť človeka vytvorením podmienok, ktoré sú na pohľad nezlučiteľné s fyzickým aj psychickým bytím človeka. Vo všeobecnosti by bolo možné tvrdiť, že sú to techniky, ktoré nielen v tomto, ale aj v iných internačných táboroch započali fašisti a pokračovalo sa v nich aj v nasledujúcich obdobiach fungovania tábora.

Anton Baláž vniesol tematiku TNP Nováky aj do beletristickej tvorby, konkrétne do románu Tábor padlých žien. Dej románu sa odohráva v bratislavskej štvrti Vydrica, ktorá bola spájaná s prostitúciou, a následne sa presúva do Novák, konkrétne do pracovného tábora. Časovo sa dej románu odohráva v roku 1949, v prvých rokoch existencie Československej ľudovodemokratickej republiky, v ktorej sa postupne presadzovalo socialistické zriadenie, resp. od decembra 1948, keď sa konala razia proti vydrickým prostitútkam.

Dielo je postkoloniálnym románom. Tento typ románu, ktorý sa v stredoeurópskom priestore rozvíja po roku 1989, prináša témy, ktoré boli v socialistickej spoločnosti tabuizované. Voči ZSSR a totalitnému systému vyznieva negatívne,

⁸⁰ BALÁŽ, Dva slovenské osudy. Špitzer – Mach, s. 253.

⁸¹ BALÁŽ, Dva slovenské osudy. Špitzer – Mach, s. 255.

⁸² BALÁŽ, Dva slovenské osudy. Špitzer – Mach, s. 256-257.

jednotlivé historické udalosti kriticky prehodnocuje. Postkolonializmus sa generálne viaže k stavu spoločnosti po rokoch útlaku a nesamostatnosti a následného ponechania spoločnosti na nižšej úrovni vývoja, a teda najmä ku krajinám tretieho sveta, ktoré boli v minulosti kolóniami svetových veľmocí.⁸³ V stredo-východnom európskom priestore je postkolonializmus odvodený od skutočností, ktoré sa tu odohrali počas socializmu. Krajiny strednej a východnej Európy sa v tomto období dostali pod vplyv Sovietskeho zväzu. Neboli priamo jeho kolóniou, ale akousi (polo)kolóniou, vzniká (polo)koloniálna závislosť. Rovnako aj česká a slovenská spoločnosť bola v období socializmu zbavená samostatnosti, slobody občanov. Dopad to malo aj na literatúru, v dôsledku čoho boli mnohé témy v značnej miere tabuizované. Následne, v postkoloniálnom období (po revolúcii v roku 1989) sa romány vracajú práve k témam, ktoré počas socializmu nemohli byť spracované, alebo mohli byť spracované len na základe ideologických kritérií.

Tibor Žilka rozoznáva šesť typov postkoloniálneho románu:

1. umelecko-politický román: Anton Baláž: Krajina zabudnutia, Tábor padlých žien, Viliam Klimáček: Horúce leto 68;
2. dokumentárno-životopisný román: Ľuboš Jurík: Smrť ministra, Alexander Dubček. Rok dlhší ako storočie;
3. esejisticko-životopisný román: Pavol Strauss: Človek pre nikoho;
4. rodinný román: Rudolf Dobiáš: Johana. Johanin chlapec, Denisa Fulmeková: Konvália. Zakázaná láska Rudolfa Dilonga;
5. román o GULAGU: Pavol Rankov: Matky, Peter Juščák: ... a nezabudni na labute!;
6. román s postmortálnou postavou: Ján Rozner: Sedem dní do pohrebu.

Okrem tematiky ideologickej prevýchovy prostitútok na uvedomelé občianky sa Tábor padlých žien k postkoloniálnemu románu približuje aj na úrovni postáv, resp. postavy Daniela Okáliho, aj keď ho autor v románe priamo nepomenúva. Ako píše Ivan Kamenec: „Baláž do deja svojich kníh zakomponováva historické udalosti a neraz i autentické osobnosti, hoci niekedy iba s pozmenenými menami, ktoré je neraz vcelku ľahko identifikovať.“⁸⁴ V postave Povereníka vnútra možno detegovať práve Daniela Okáliho, ktorý bol v zobrazovanom období povereníkom vnútra SNR. Postavy, ktoré sú inšpirované skutočnými osobnosťami slovenskej histórie, vystupujú v jeho beletristickej tvorbe pod zmenenými alebo symbolickými menami. Daniel Okáli ako povereník vnútra bol okrem iného poverený riešením otázky prostitúcie a prišiel s nápadom ich prevýchovy na uvedomelé občianky v tábore nútených prác. V diele Transporty nádeje sa Baláž bližšie venuje jeho osudom povereníka vnútra, ktorý bol súdený vo vykonštruovanom procese s tzv. buržoáznymi nacionalistami a odsúdený na 18 rokov väzenia. Napriek tomu, že sa pred uväznením rozviedol s manželkou Evou, bola ona aj ich dvaja synovia vysťahovaní z bytu a istú dobu boli umiestnení aj vo vile Štátnej bezpečnosti v Prahe. Otcovo zatknutie sa dotklo aj životov jeho synov. Boli nútení ukončiť svoje štúdiá v Leningrade, vojenčinu si odslúžili v ostravských

⁸³ ŽILKA, Tibor. Od intertextuality k intermedialite. Nitra 2015, s. 33.

⁸⁴ KAMENEC, Ivan. Medzi umeleckou licenciou a historiografickou rekonštrukciou. Anton Baláž: Portréty prežitia. (Recenzia). In Romboid, 2015, roč. 1, č. 5-6, s. 78.

baniach, neskôr sa zamestnali ako robotníci v Kablovke. Až po Stalinovej smrti a matkiných intervenciách sa mohli vrátiť k štúdiu. Daniel Okáli sa po prepustení z väzenia vrátil k svojej manželke, nikdy sa však nevrátil k profesii právnika ani do politiky. Začal pracovať ako literárny kritik v Ústave slovenskej literatúry Slovenskej akadémie vied. Nikdy neoľutoval, že sa až do svojho uväznenia zasadzoval o to, aby sa mohli uskutočniť vysťahovalecké akcie Židov do Izraela.

Reálnou osobnosťou bola inšpirovaná aj postava Bela Blaženého, a to docentom Miroslavom Bažánym,⁸⁵ ktorý bol v tom čase riaditeľom Psychotechnického ústavu a so svojim výskumným tímom prišiel do Novák, aby s vydrickými prostitútkami urobil psychotechnické testy. „O tom, že boli v tábore, som sa dozvedel z táborového hlásenia na povereníctvo vnútra, ale moje pátranie po testoch, ba aj po ústave bolo bezvýsledné“ (osobný rozhovor, 13. 12. 2018). V románe však ide o fiktívne vykreslenie osudov Bažányho. Kým Belo Blažený sa za svoju prácu dostáva do väzenia, skutočný Bažány bol len prepustený zo zamestnania a až udalosti Pražskej jari a následná normalizácia ho prinútili k emigrácii.

Impulzom k napísaniu románu bolo pre Baláza stretnutie s povereníkom vnútra Danielom Okálím. Hoci autor sa počas života stretol s niekoľkými bývalými prostitútkami z Vydrice, postavy románu sú fiktívne. Autor pri písaní diela však vychádzal z autentických dobových písomných materiálov, a to archívu policajného riaditeľstva v Bratislave, tajného archívu Daniela Okáliho a knihy denných rozkazov a správ z Tábora nútenej práce v Novákoch (archívne dokumenty sú súčasťou prílohy tretieho vydania románu).

Keďže dielo je výsledkom dlhoročného štúdia archívnych dokumentov a zbierania osobných svedectiev, v románe sa nachádza množstvo reálií z toho obdobia. Okrem prostitúcie v povojnovom období sú v diele narážky na židovskú tematiku. Jednak sú to postavy Židov internovaných v tábore (najmä postava doktora Zigmunda), jednak prejavy prevládajúceho antisemitizmu v postave Carmen, keď po príchode do tábora nájde na oblečení prišitú Dávidovu hviezdu. V tomto prípade poukázal Baláž na tragickosť doby, v ktorej, napriek tomu, že už niekoľko rokov neplatili rasové zákony, naďalej pretrvávali myšlienky antisemitizmu. Zároveň v románe spomína vysielanie rádia Biela légia,⁸⁶ vďaka ktorému sa v tábore začalo šíriť ilegálne heslo: „Cez deň za Stalina, v noci proti

⁸⁵ Doc. PhDr. Miroslav Teofil Bažány, Csc. Vyštudoval lingvistiku a psychológiu. V rokoch 1946 – 1948 pôsobil v Paríži, neskôr v Londýne. V roku 1948 sa vrátil do Československa. Stal sa riaditeľom Psychotechnického ústavu a Ústrednej poradne povolání, kde pracoval až do roku 1953. V tom čase robil rozbor čerpania viazaných vkladov českých krajinách a na Slovensku, v ktorom sa ukázalo, o koľko bolo Slovensko ukracované. Na základe uverejnenia štúdie s výsledkami rozboru bol prepustený zo zamestnania. V neskoršom období sa spolupodieľal na vzniku Psychologického laboratória Slovenskej akadémie vied. V roku 1968 bol stúpencom Dubčeka a Pražskej jari, v roku 1969 núteno odchádza do exilu, kde sa dostáva pracovať do UNESCO. 18. decembra 1995 dostal z rúk veľvyslanca Francúzskej republiky na Slovensku pána Michela Perrina menovanie za dôstojníka Rádu akademických paliem. Perrin ocenil jeho 20-ročnú prácu v UNESCO a jeho misie do takmer 20 krajín, najmä tretieho sveta, kde pomáhal zlepšovať vzdelávacie systémy.

⁸⁶ Biela légia bola protikomunistická kresťanská organizácia pôsobiaca na území Slovenska a Rakúska, ktorej cieľom bolo informovať širokú verejnosť aj zahraničie o komunistickom terore. V máji 1950 až júni 1953 vysielala z Rakúska rozhlasové spravodajstvo. Rozhlasový vysielateľ

Stalinovi!“⁸⁷ Na druhej strane, viaceré udalosti, ktoré autor využil na vykreslenie doby, vyznievajú groteskne, napr. udalosť zberu mandelinky zemiakovej, ktorú zoslali Američania, ako aj prednáška Bela Blaženého o nepotrebnosti ženskej módy v socialistickom štáte.

Obzvlášť výsmešne vyznievajú niektoré dejové sekvencie spojené so skupinou Rómov. A práve udalosť s Rómami pripodobňuje k starozákonnému príbehu pádu Jericha, mesta obkoleseného vysokými, pevnými hradbami, ktoré „bolo ešte lepšie zavreté pred synmi Izraelovými; nebolo nikoho, kto by bol vyšiel alebo vošiel.“⁸⁸ Napriek tomu sa Izraelitom podarilo toto nepremožiteľné mesto dobyť. Tento motív využíva Baláž pri udalosti, keď Rómov z tábora v Novákoch prepustili, ale vôňa guláša ich prinútila, aby sa usilovali dostať naspäť cez nedobytné ohradenie: „Nápor lyžíc a cigánskych tiel na ohradu narastá so silnejúcou vôňou guláša. [...] A tak sa ohrada, akoby oklamaná či len zaskočená, zrúti podobne ako múry Jericha.“⁸⁹ Pri stavaní oplotenia totiž nikto nerátal s tým, že sa bude niekto snažiť dostať do tábora a nie z neho von.

V závere románu Baláž predznačil budúci osud povereníka (Daniela Okáliho), keď sa veliteľ, ktorý sa sám ocitá v uránových baniach, dozvie o povereníkovom uväznení: „Veliteľ si ešte na čosi spomenie, ale povereník mu dá nenápadný pokyn, aby mu už nič nehovoril, pretože k nim práve pristúpil veliteľ jeho ochranky. Až v Jáchymove sa veliteľ dozvie, že povereníkova ochranka bola v skutočnosti už jeho väzenskou strážou.“⁹⁰

Román Tábor padlých žien bol adaptovaný do filmovej podoby v roku 1997 v réžii Laca Halamu. Vo všeobecnosti by sa dalo povedať, že film sleduje dejovú líniu knižnej predlohy, možno aj v dôsledku toho, že autor románu bol aj autorom scenára. Možno teda konštatovať, že v prípade tejto adaptácie ide o komplexnú nadväznosť posttextu na pretext, ktorá je najčistejšou formou, jadrom intertextuality.⁹¹ Baláž pri písaní scenára však musel brať do úvahy technické a finančné možnosti na realizáciu filmu. Technickým problémom bola neexistencia tábora v Novákoch, resp. v polovici 90. rokov neexistovalo na Slovensku nič, čo by sa na novácky tábor podobalo. Z toho dôvodu bol postavený filmový tábor vo vojenských lesoch na Záhorí. Druhým problémom boli financie, ktoré neumožnili situovať dej filmu do bane, v ktorej mužskí zaradenci pracovali.

K výraznému posunu dochádza v prípade druhotného významu románovej predlohy. Román možno na jednej strane chápať ako román s prvkami erotična, z prostredia bratislavských prostitútok. Ako píše Valentová-Beličová v článku pre časopis Slovenské pohľady: „... vyspieval ódu na ženské telo a podal silne erotickú dimenziu príbehu.“⁹² Ženské telo sa však v podmienkach socialistického

Biela légia bol vzorom pre neskoršie vysielanie rádia Slobodná Európa. Hlavnými zakladateľmi a poprednými členmi boli Jozef Vicen a Jozef Mikula.

⁸⁷ BALÁŽ, Anton. Tábor padlých žien. Bratislava 2017, s. 220.

⁸⁸ Joz 6, 1.

⁸⁹ BALÁŽ, Tábor padlých žien, s. 216.

⁹⁰ BALÁŽ, Tábor padlých žien, s. 274.

⁹¹ ŽILKA, Tibor. Od intertextuality k intermedialite. Nitra 2015, s. 90.

⁹² VALENTOVÁ-BELIČOVÁ, Zdenka. Päť slovenských románov o slobode. In Slovenské pohľady, 2018, roč. IV. + 134, č. 11, s. 35.

zriadenia stáva objektom týrania, niečím, čo sa musí zrušiť. Na druhej strane nemožno zabudnúť na druhú stránku románu, a to tematiku prevýchovy prostitútok a asociálnych živlov v tábore nútených prác v Novákoch, ktorý bol okrem iného známy z čias druhej svetovej vojny ako tábor, v ktorom boli internovaní Židia pred deportáciou do vyhladzovacích táborov. Autor je známy svojou znalosťou židovskej tematiky z čias holokaustu aj v prvých povojnových rokoch. V románe preto Anton Baláž okrem prevýchovného procesu spomína aj okolnosti ohľadom internovania Židov (najmä maďarských Židov) v Novákoch, keď museli opätovne dokazovať svoj židovský pôvod. Zisťovanie ich rasového pôvodu bolo v kompetencii Žida, doktora Zigmunda. Vo filme je síce zachytená táto udalosť, ale len v odľahčenej forme. Dalo by sa povedať, že film sa zameriava skôr na erotizujúcu rovinu románu, nie na historickú, ktorá je v románe zachytená.

Záver

V minulosti bola židovská menšina dôležitou súčasťou spoločnosti a kultúry nielen na území dnešného Slovenska, ale celého stredoeurópskeho regiónu. Napriek tomu sa židovská komunita stala terčom vytvárania stereotypných názorov s negatívnymi konotáciami, ktoré eskalovali počas druhej svetovej vojny, v období späťom s „konečným riešením židovskej otázky“. Na území Slovenska vznikali getá a pracovné tábory, pričom najväčšie z nich boli v Sereďi, Vyhníach a Novákoch, odkiaľ boli Židia transportovaní do nemeckých koncentračných táborov, najmä na území Poľska (Osvienčim). Kým Osvienčim sa stal topografickým symbolom holokaustu a vo veľkej miere sa odrazil aj v literárnej a filmovej tvorbe, prostredie pracovných táborov na území Slovenska sa v literatúre a filme spomína len okrajovo. Iba tábor v Novákoch bol komplexnejšie opísaný v pamätiach Rudolfa Vrba a Juraja Špitza, ktorí tam boli internovaní počas druhej svetovej vojny. Špitzer v literatúre faktu zachytil nielen prostredie tábora a podmienky v ňom, ale zamyslel sa aj nad antisemitizmom počas vojny, ako aj v povojnovom období. Tábor v Novákoch však vykreslil len z čias internácie Židov počas vojny. Jeho povojnové fungovanie zachytil vo svojej tvorbe slovenský nežidovský autor Anton Baláž, ktorý sa venoval najmä druhej a tretej etape nútených prác na Slovensku. Druhou etapou je obdobie demokratického intermezza medzi rokmi 1945 – 1948, tretia etapa sa odohrávala v prvých rokoch budovania socialistického zriadenia v Československu po roku 1948.

Zoznam použitej literatúry:

Monografie a zborníky ako celok:

- ARENDOVÁ, Hannah. Eichmann v Jeruzaleme. Správa o banalite zla. Bratislava 2016.
BAKA, Igor. Židovský tábor v Novákoch 1941 – 1944. Bratislava 2001.
BALÁŽ, Anton. Dva slovenské osudy. Špitzer – Mach. Bratislava 2019.
BALÁŽ, Anton. Portréty prežitia. Bratislava 2014.
BALÁŽ, Anton. Tábor padlých žien. Bratislava 2017.
BALÁŽ, Anton. Transporty nádeje. Bratislava 2010.
BALÁŽ, Anton. Vydrlica, historická – hriešna. Bratislava 2019.

- HIEMER, Elisa-Maria – HOLÝ, Jiří – FIRLEJ, Agata – Nichtburgerová, Hana (eds.). *Handbook of Polish, Czech, and Slovak Holocaust Fiction*. Oldenbourg 2021.
- KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie*. Bratislava 2020.
- LAHOLA, Leopold. *Posledná vec*. Bratislava 1968.
- LÁNIK, Jozef. *Čo Dante nevidel*. Bratislava 1989.
- NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945*. Brno 1994.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard. 2016. *Politika antisemitizmu a holokaust na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. Banská Bystrica 2016.
- REZNÍK, Jaroslav. *Túry do literatúry. Po literárnych stopách Slovenska*. Bratislava 2012.
- ŠPITZER, Juraj. *Nechcel som byť žid*. Bratislava 1994.
- ŠPITZER, Juraj. *Svitá, až keď je celkom tma*. Bratislava 1996.
- TOKÁROVÁ, Zuzana. *Slovenský štát. Režim medzi teóriou a politickou praxou*. Košice 2016.
- VÁMOŠ, Gejza. *Odlomená haluz*. Bratislava 1969.
- VÁLEK, Vlastimil. *K špecifčnosti memoárovej literatúry*. Brno 1984.
- VRBA, Rudolf – BESTIC, Alan. *Nemôžem odpustiť. Utiel som z Osvienčimu*. Bratislava 2015.
- ŽILKA, Tibor. *Od intertextuality k intermedialite*. Nitra 2015.
- ŽILKA, Tibor. *Vademecum poetiky*. Nitra 2011.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách:

- ADAMICKÁ, Monika. *Nadčasovosť antisemitizmu v súčasnej slovenskej literatúre*. In *Stredoeurópske pohľady*, 2022, roč. 4, č. 2, s. 44-52.
- ADAMICKÁ, Monika. *Stereotypy o Židoch v slovenskej literatúre z obdobia pred druhou svetovou vojnou*. In *Stredoeurópske pohľady*, 2019, roč. 1, č. 2, s. 56-61.
- DANKO, Marek. *Internáčne zariadenia v Slovenskej republike (1939 – 1945) so zreteľom na pracovné útvary*. In *Človek a spoločnosť*, 2010, roč. 13, č. 1, s. 23-36.
- GALLIK, Ján. *Formovanie stereotypného pohľadu na Židov v slovenskej tlači*. In ZELEŇKA, Miloš – TKÁČ-ZABÁKOVÁ, Lenka. (eds.). *Imagológia ako výskum obrazov kultúry (K reflexii etnických stereotypov krajín V4)*. Nitra 2018, s. 73-86.
- JANAS, Karol. *Organizačná štruktúra pracovných útvarov v rokoch 1941 – 1944*. In SOKOLOVIČ, Peter (ed.). *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VII*. Bratislava 2008, s. 329-341.
- KAMENEC, Ivan. *Medzi umeleckou licenciou a historiografickou rekonštrukciou*. Anton Baláž: *Portréty prežitia. (Recenzia)*. In *Romboid*, 2015, roč. 1, č. 5 – 6, s. 77-79.
- KAMENEC, Ivan. *Reflexia arizácie, jej priebehu a výsledkov v slovenskej spoločnosti*. In HRBÁČEK, Magdaléna (ed.). *Židovský kultúrny fenomén v stredoeurópskom kontexte II*. Galanta 2017, s. 29-39.
- KRŠÁKOVÁ, Dana. *Memoárová literatúra s témou holokaustu*. In HOLÝ, Jiří (eds.). *Holokaust – Šoa – Zagłada v české, slovenské a polské literatúre*. Praha 2007, s. 121-132.
- PRUŠKOVÁ, Zora. *Príbehy bez šťastných koncov. Dokument, autobiografia, beletrizovaná spomienka a fikcia ako zdroje pre obranu pamäti*. In HOLÝ, Jiří (eds.). *Holokaust – Šoa – Zagłada v české, slovenské a polské literatúre*. Praha 2007. s. 69-77.
- ROTH, Pavol. *Zberné, internačné a pracovné tábory a tábory nútených prác na Slovensku a v Čechách*. In *Pracovný tábor v Novákoch 1945 – 1948 (časť združeného inventára)*. Levoča 1998.
- SCHACHERL, Martin. *Jewish Motifs in the Work of Julius Zeyer*. In *Stredoeurópske pohľady*, 2023, roč. 5, č. 2, s. 31-37.

- ŠPITZER, Juraj. Možnosti odporu a odboja Židov v rokoch 1939 – 1945. In TÓTH, Dezider (ed.). *Tragédia slovenských židov*. Banská Bystrica 1992, s. 247-289.
- TKÁČ-ZABÁKOVÁ, Lenka. Židovstvo a jeho stopy v nitrianskom verejnom priestore ako špecifický prejav regionálnej kultúry. In *Stredoeurópske pohľady*, 2021, roč. 3, č. 2, s. 37-44.
- VALENTOVA-BELÍČOVA, Zdenka. Päť slovenských románov o slobode. In *Slovenské pohľady*, 2018, roč. IV. + 134, č. 11, s. 33-42.
- VARINSKÝ, Vladimír. Komparácia nútených prác na Slovensku v rokoch 1941 – 1953. In KISS, László – NAGY, Imrich (eds.). *Acta Acad. Paed. Agriensis, Sectio Historiae*. Eger 2009, s. 219-239.

Internetové zdroje:

- Koncentračný a pracovný tábor pri Novákoch už pripomína pamätník. [online]. 2017. Dostupné na internete: <https://myhornanitra.sme.sk/c/20658783/koncentracny-a-pracovny-tabor-pri-novakoch-uz-pripomina-pamatnik.html>
- Nariadenie 153/1941 zo dňa 4. júla 1941 o pracovnej povinnosti Židov. In *Slovenský zákoník 1941*. [online]. Dostupné na internete: <https://librinostri.catholica.cz/download/SlovenZakoni1941-OCR.pdf>
- Obete internačného tábora pripomína posvätený pomník. [online]. 2018. Dostupné na internete: <https://myhornanitra.sme.sk/c/20892857/obete-internacneho-tabora-pripomina-posvateny-pomnik.html>.
- Rozhlasový dokument: Nechcený hrdina Alfréd Wetzler. [online]. 2018. Dostupné na internete: <https://devin.rtvs.sk/clanky/rozhlasova-tvorba/163801/rozhlasovy-dokument-nehceny-hrdina-alfred-wetzler>.
- Správa Alfreda Wetzlera a Rudolfa Vrbu. [online]. 1944. Dostupné na internete: <https://www.upn.gov.sk/sk/sprava-alfreda-wetzlera-a-rudolfa-vrbu-1944>.
- Zákon 247/1948 ze dne 25. října 1948 o táborech nucené práce. [online]. 1948. Dostupné na internete: <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/247-1948.pdf>.

Počet slov: 10 629

Počet znakov (vrátane medzier): 74 417